

4. GRAMATYKA

Krystyna Data

WYZNACZNIKI ORGANIZACJI TEKSTU W NAUCZANIU JĘZYKA POLSKIEGO JAKO OBCEGO

Autorzy prac o zachowaniach językowych do podstawowych pojęć lingwistyki stosowanej zaliczają sprawność komunikacyjną. Według S. Grabiasa „Pojęcie to wyznacza cele postępowania praktycznego, narzuca metody i środki działań w glottodydaktyce, w logopedii, w lingwistyce edukacyjnej [...] określa działania mieszczące się w obrębie kultury języka”. Sprawność komunikacyjną dzieli on na:

- 1) systemową – umiejętność budowania w danym systemie zdań gramatycznie poprawnych,
- 2) społeczną – dobór środków językowych w zależności od pełnionych ról społecznych,
- 3) sytuacyjną – umiejętność poprawnego posługiwania się językiem w różnych typach sytuacji interakcyjnych,
- 4) pragmatyczną – umiejętność osiągnięcia celu zamierzonego przez nadawcę wypowiedzi (Grabias 1994: 278–94).

Dydaktycy i metodycy zajmujący się nauczaniem języka polskiego jako obcego zwracają uwagę na kształcenie tych sprawności. W coraz szerszym zakresie znajduje to swój wyraz w podręcznikach języka polskiego dla cudzoziemców. Autorzy podręczników i programów umieszczają w nich sposoby np. nawiązywania kontaktów, wyrażania prośby, emocji pozytywnych i negatywnych itp. podając przy tym wskazówki w jakich typach kontaktów można ich używać, oficjalnych czy nieoficjalnych (por. Awdiejew, Dąbska, Lipińska 1986, Martyniuk 1986, *Programy* 1993). Wydaje się jednak, że dotychczas w nauczaniu języka polskiego jako obcego mało jeszcze uwagi zwraca się na kształtowanie umiejętności, które można nazwać technicznymi. W każdym języku istnieją środki językowe fonetyczne, leksykalne i poza-

językowe pomagające w konstruowaniu tekstu, są one różne w zależności od szeroko pojętej sytuacji w jakiej powstają i typu tekstu. Do najważniejszych z nich należą formuły rozpoczynania i kończenia, są one inne dla tekstów powstających w sytuacjach oficjalnych – nieoficjalnych, inne dla mówionych – pisanych. Częściowo formuły te podane są w podręczniku do nauki języka pisanego. Autorki skryptu do nauki pisania w języku polskim podają formuły używane w listach, stanowiące ramy konstrukcyjne charakterystyczne dla tego typu tekstu. Wyszczególnione są wyrazy, zwroty i frazy używane w nagłówkach, początkach i zakończeniach listów oficjalnych i nieoficjalnych. Taki inwentarz środków konstrukcyjnych używanych przy tworzeniu tekstu listowego jest bardzo pomocny dla uczącego się pisać tego rodzaju wypowiedź. Poza tym uczący się ma tu do dyspozycji ćwiczenia, które pozwalają rozwijać umiejętność pisania, najpierw podane są wzorcowe teksty, potem z lukami do uzupełnienia, następnie ćwiczenia podstawiania/zamiany formuł, a w końcu zupełnie samodzielne tworzenie listu. Oprócz listu są tu i inne formy komunikacji pisemnej np. życiorys, podanie, notatka itp. ale przy tych formach są tylko wzorce i ćwiczenia brakuje inwentarza środków konstrukcyjnych można je poznać tylko z przykładowych tekstów (Awdiejew, Dąbska, Lipińska 1986: 157–90). W nauczaniu języka pisanego kładzie się większy nacisk na poznawanie środków organizacji tekstów, niż w uczeniu języka mówionego, chociaż w tekstach mówionych jest ich więcej i są one bardziej zróżnicowane, wynika to ze specyfiki bezpośredniej komunikacji. Zjawiska składniowo-stylistyczne dotyczące organizacji i budowy tekstu mówionego opisała N. Perczyńska analizując teksty gwarowe oraz J. Mazur w pracy, *Organizacja tekstu potocznego* (Perczyńska 1975: 13–21; Mazur 1986). Także w pracy o dialogu potocznym J. Warchała pisze o tzw. aktach komunikacyjnych kontrolujących kod i przebieg rozmowy. Wśród aktów kontrolujących przebieg rozmowy wyróżnia akty:

pobudzające – *i mógłby pan powiedzieć w ogóle o swojej pracy;*

wprowadzające – K. *Od czego zaczniemy?*

M. *od tego chyba może jak...*

K. *o właśnie*

kontynuujące – *możemy tutaj/dodać/że...*

zamykające – *...no co jeszcze można powiedzieć ciekawego?*

komentujące – *to pan znaczy yy/ dobrze po niemiecku mówi.*

Autor podaje też przykłady kontrolowania: sposobu mówienia np. *głośnij/głośni mów* i szczerości np. *ty kłamiesz: ty coś kręcisz* oraz przyciągania i utrzymywania uwagi np. *śłuchajcie no: patrzcie sie* (Warchała 1991: 109–12). Autor ogranicza się do podania wybranych przykładów tekstów mówionych i zwraca uwagę na istnienie tego typu, jak opisane wyżej, sygnałów¹.

¹ Wszystkie przykłady w tekście pochodzą z artykułów cytowanych w artykule i z *Wyboru tekstów języka mówionego mieszkańców Krakowa*.

W programach nauczania języka polskiego jako obcego eksperci zalecają wprowadzanie do nauki języka elementów organizujących rozmowę, podają ich wykazy według grup: rozpoczynanie rozmowy/włączanie się do rozmowy, podtrzymywanie rozmowy, kontrolowanie jej przebiegu i kończenie wypowiedzi, (por. *Programy* 1993: 134–6). Jednakże ograniczają się do podania elementów występujących w dialogach modelowych, a brakuje tych, które pojawiają się w spontanicznych rozmowach. Spowodowane to jest zapewne tym, że w sytuacji bezpośredniej komunikacji ustnej elementy te są zindywidualizowane i okazjonalne.

W niniejszym artykule chciałabym zwrócić uwagę właśnie na te, z pozoru mało ważne, elementy występujące w tekstach zarówno mówionych, jak i pisanych, są one wyrażane leksykalnie, ale także w inny sposób, nawet pozajęzykowy. Zwrócili na nie uwagę badacze polszczyzny mówionej, nazywane są one pauzami oraz przerywnikami, wtrąceniami lub przerwaniem. W dawniejszych pracach językoznawcy uznawali je za wyraz nieudolności językowej (Bąk 1975), jednakże szczegółowe badania spontanicznych tekstów mówionych dowodzą, że pełnią one ważną rolę w tworzeniu tekstu i informują o przebiegu procesu powstawania tekstu. Tworzenie wypowiedzi spontanicznej nie jest łatwe, występowanie tego rodzaju wtrąceń wskazuje na trudności wyboru jakie napotyka mówiący tworząc tekst na żywo. Pisze o tym J. Labocha w jednym ze swoich artykułów „Przerwania w strukturze powierzchniowej tekstu mówionego można [...] traktować jako sygnały trudności językowych, których przyczyna tkwi w ograniczeniach możliwości potencjalnego wyboru jednostek i struktur z zasobu kompetencji językowej mówiących” (Labocha 1981: 112). Jest to stwierdzenie wynikające z badania autentycznych tekstów tworzonych przez rodzimych użytkowników języka (por. też M. Kita o wypowiedziach przerwanych, Kita 1989).

Analiza tekstów spontanicznych pozwala wśród wtrąceń wyróżnić pauzy i przerwania. Pauzy to elementy językowe wprowadzane w tekst przez mówiącego celowo, ponieważ są umotywowane sensem wypowiedzi i pełnią funkcje składniowo-stylistyczne, natomiast przerwania pojawiające się w tekście nie są zamierzone. Ich użycie wynika z trudności jakie napotyka mówiący w procesie tworzenia tekstu, nie wnoszą one nowej informacji, a jedynie korygują sens lub formę wypowiedzi, wskazują na przebieg produkcji ustnego komunikatu, jednocześnie pomagając mówiącemu (nadawcy) w utrzymaniu ciągłości tekstu i podtrzymaniu kontaktu ze słuchającym (odbiorcą). Z tego względu można wykorzystać je w kształceniu sprawności językowych obcokrajowców uczących się polskiego.

Jak już wspomniałam, występowanie przerwania uwarunkowane jest specyfiką tworzenia, przekazywania i odbierania ustnego komunikatu. (Rudek-Data 1981). N. Perczyńska, na podstawie analizy mówionych tekstów gwarowych, stwierdza, że wykorzystywanie pauz i przerwania pozwala mówiącemu na

doskonalenie precyzji komunikatu i na wyrażenie swoich emocji towarzyszących jego tworzeniu (Perczyńska 1975: 5). Ponadto wydaje się, że wtrącenia tego typu pomagają w tworzeniu tekstu i ułatwiają mówiącemu (nadawcy) jego organizację. W nauczaniu języka polskiego elementy te, jak dotąd, nie są dostatecznie wykorzystywane. W podręcznikach na ogół występują przykłady tekstów idealnych (wzorcowych) pod względem budowy, niezależnie od tego czy są one oficjalne, czy nieoficjalne mówione czy pisane. W podręcznikach angielskich, np. *Vocabulary in use*, można znaleźć teksty robiące wrażenie naturalnych, a nie specjalnie preparowanych, występują w nich wtrącenia nazywane *discourse markers* (w dalszej części artykułu na ich określenie używam terminu „wyznaczniki organizacji tekstu”). Autorzy podręcznika do nauki słownictwa angielskiego w użyciu definiują je następująco: „Discourse markers are small words and phrases whose job it is to organise, comment on or in some way frame what we are saying or writing” (McCarthy, O'Dell 1994: 200–1). W części opisowej wyróżniają wyznaczniki:

1) organizujące różne poziomy rozmowy: *now, good, now then, so, well then, fine/great*;

2) modyfikujące, komentujące to co zostało powiedziane: *mind you, listen/look, let me see, hang on/hold on, you see, you know*;

3) organizujące pisany tekst formalny: *first/firstly, next, finally/lastly, in summary, in conclusion*;

4) wyjaśniające występujące zarówno w mowie, jak i tekstach pisanych: *in other words/that is to say, for example/for instance, as it were/so to speak*.

W części ćwiczeniowej są testy luk, w podanych tekstach: monolog, dialog, wypowiedź pisemna trzeba uzupełnić brakujące wyznaczniki.

Wydaje się, że warto byłoby sporządzić inwentarz wyznaczników organizacji tekstu charakterystycznych dla języka polskiego. Poza formułami początków i zakończeń tekstów, na które autorzy programów i podręczników zwracają uwagę, należałoby tu uwzględnić także elementy nazywane pauzami i przerwaniem, które mogą być wypełnione lub nie, wypełnienie może mieć postać fonetyczną lub leksykalną. Fonetycznie realizowane są one jako momenty ciszy lub dźwięki fonetyczne, leksykalnie wyrażone są wyrazami, mającymi samodzielne znaczenie słownikowe, jednak nie jest ono realizowane w wypowiedzi. Używanie pauz wypełnionych jest wyrazem indywidualizacji tekstów, ponieważ ich wprowadzanie do tekstu jest zamierzone. Pauzy występują na ogół w miejscach umotywowanych sensem wypowiedzi, wskazują na zakończenie pewnego odcinka informowania lub podkreślają jego znaczenie, mogą być wyznacznikami segmentacji tekstu na mniejsze jednostki.

Por. *gdzie by nie była | słuchaj | tam się zawsze chłop znajdzie u nas u Eli jest taka babka co jest chora proszę ciebie wiesz nie powiem ci na co*

Natomiast przerwania mogą pojawiać się w dowolnym miejscu, powodując pewne zakłócenia w ciągu informacyjnym spowodowane trudnościami w jego

tworzeniu. Przerwania nazywane wyżej fonetycznymi wyrażane są przez:
 a) pojedyncze dźwięki, b) przedłużanie realizacji głosek i sylab, c) zatrzymanie startu, d) niewłaściwy start i e) czysto dźwiękowe powtórzenie wyrazu lub grupy wyrazów, które nie modyfikują wprowadzanej informacji.

Por.:

- ad a) *objechał yy tu i później wracał*
w ogóle jestem zachwycony mm Zanussim
- ad b) *sama praca to jest okres jednego miesiąca najwyżej*
pani poszła załatwić obiad w restauracji
- ad c) *se l/ ludzie wezmą*
popogoda w niedzielę to my na kopiec
- ad d) *to na moich zdjęciach jest ładniejszy / chociaż jest ko*
nie kolorowy
będiesz mogła sobie wieczorem do łóż / do poduszki
sobie przeczytać
- ad e) *choćby chociażbym się wziął za tyżki*
jak mamusia ma y / jak mamusia ma pociąg

W roli przerwanych wypełnionych leksykalnie występują wyrazy należące do wszystkich części mowy oraz zwroty s frazeologizowane.

- Por.: *tu w tym miejscu dotknął rozumiesz bardzo boleśnie...*
dotknął ją tam proszę ciebie bardzo boleśnie
robili zdjęcia tam prawda y a pracowali y y prawda w
podziemiu ludzie
może ten / szyld na balkonie wywieszisz
mam właściwie kilku takich bardzo młodych księży
właściwie w mojej miejscowości
no a tutaj / mam kurde widzisz z Polaka piątkę

Oprócz wyżej przedstawionych postaci przerwanych występują przerwania wyrażone a) morfologicznie – polegają one na tym, że mówiący zmienia lub poprawia wprowadzoną lub zasygnalizowaną zaimkiem formę gramatyczną, b) syntaktycznie – mówiący zmienia lub poprawia grupę, a nawet całe wypowiedzenie.

Por.:

- ad a) *na dzienne na dziennych był w Gliwicach*
chciał pokazać róż różne różnego rodzaju scenki
- ad b) *jest najbardziej eleganckim najbardziej elegancko*
ubierającym się chłopakiem
więc y on był strasznie miał zdumioną minę

W jednym ze swoich artykułów A. Awdiejew analizuje krok po kroku możliwy proces wyboru elementów na przykładzie autentycznego tekstu rozpatrując szczegółowo każdy krok, opisuje także miejsca, w których pojawiają się przerwania np. w tekście: *...to jest samochód / bardzo lekki*

/ przydatny dla moi dla moich warunków / życia i / powiedzmy pracy / ... autor – *moi* – uważa za falstart spowodowany trudnością z wyborem leksykalnego wypełnienia po *dla*, z kolei powiedzmy jest tutaj według niego wypełnioną pauzą, sygnalizującą, że mówiący chce osłabić stereotypowy charakter wprowadzonej frazy. Artykuł kończy się postulatem: „Ostatecznym celem badania mechanizmu bezpośredniego wyboru byłoby ustalenie modeli generacji tekstu w postaci decyzji kontynuacji ciągu na bazie danego elementu czy mikrostruktury w warunkach języka mówionego” (Adwiejew 1981: 100–1). Modele generowania tekstów byłyby cenną pomocą w nauczaniu języka polskiego jako obcego. Niestety postulat został zrealizowany tylko częściowo. Na podstawie dotychczas przeprowadzonych badań i istniejących opisów można sporządzić inwentarz środków technicznych pomagających w tworzeniu tekstów w bezpośredniej komunikacji i ułatwiających nabywanie sprawności wymienionych na wstępie.

Spróbuję wymienić tu różne formy jednego z najczęściej używanych wyznaczników organizacji tekstu przerwanych wypełnionych. Jak już wspomniałam, wypełnianie przerw jest bardzo zindywidualizowane, każdy użytkownik języka ma swoje sposoby ich wypełniania, ma swoje ulubione wyrazy i zwroty, dlatego też repertuar ich jest bardzo duży. Mimo okazjonalności pojawiania się wielu form przerw z analizowanych i opisywanych przez różnych autorów tekstów, można stworzyć grupę najczęściej używanych. Jeśli idzie o realizację fonetyczną, to przerwania najczęściej mają postać samogłosek *y* lub *e*, rzadziej spółgłosek *n*, *mhm*, inne zależą od konkretnego tekstu, bo wydłużane czy powtarzane są części wyrazów w nim występujących. O wiele bogatszy jest zasób przerw wypełnianych leksykalnie. Do najczęstszych należą tu:

czasowniki – *wiesz, rozumiesz, powiedzmy, mówię ci, słuchaj*;

rzeczowniki – *prawda, kurcze*;

zaimki – *ten, taki* – w różnych rodzajach i formach gramatycznych;

przysłówki – *właśnie, właściwie, po prostu*;

spójniki – *więc*;

partykuły – *no, no i, nie*;

zwroty – *proszę ciebie, proszę ja ciebie*.

Sumując powyższe rozważania można stwierdzić, że konieczne jest wprowadzenie do programu nauczania języka polskiego jako obcego poznawania wyznaczników organizacji różnego rodzaju tekstów i kształcenie umiejętności posługiwania się nimi. Wydaje się, że najlepiej byłoby ten materiał i ćwiczenia zacząć wprowadzać na poziomie dla średniozaawansowanych.

LITERATURA

- Awdiejew A., 1981, *Składnia języka mówionego jako proces bezpośredniego wyboru leksykalno-strukturalnego. Studia nad polszczyzną mówioną Krakowa 1*, „Zeszyty Naukowe UJ” DLXXIX, Prace Językoznawcze 70, s. 93–102
- Awdiejew U., Dąbmska E., Lipińska E., 1986, *Jak to napisać. Ćwiczenia redakcyjno-stylistyczne dla studentów polonijnych*, Kraków
- Bąk P., 1975, *Przerywniki jako charakterystyczna cecha języka potocznego*, „Język Polski” LV, s. 24–30
- McCarthy M., O'Dell F., 1994, *English Vocabulary in Use*, Cambridge
- Grabias S., 1994, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin
- Kita M., 1986, *Wypowiedzi przerwane we współczesnym polskim języku potocznym (na materiale autentycznych tekstów potocznych i tekstów beletrystycznych)*, Katowice
- Labocha J., 1981, *Przerwania jako sygnały trudności wyboru leksykalnego i formalnego w polszczyźnie mówionej. Studia nad polszczyzną mówioną Krakowa 1*, „Zeszyty Naukowe UJ” DLXXIX, Prace Językoznawcze 70, s. 111–20
- Martyniuk W., 1986, *„Mów do mnie jeszcze”. Podręcznik języka polskiego dla średniozaawansowanych*, Kraków
- Mazur J., 1986, *Organizacja tekstu potocznego. Na przykładzie języka polskiego i rosyjskiego*, Lublin
- Perczyńska N., 1975, *Wybrane cechy składniowo-stylistyczne polszczyzny mówionej (na materiale północnomazowieckiej wsi Szczutowo i okolic)*, Wrocław
- Program nauczania języka polskiego jako obcego*, 1993, red. W. Miodunka, Kraków
- Rudek-Data K., 1981, *Pauza a przerwanie w wypowiedzi mówionej. Studia nad polszczyzną mówioną Krakowa 1*, „Zeszyty Naukowe UJ” DLXXIX, Prace Językoznawcze 70, s. 103–9
- Warchał J., 1991, *Dialog potoczny a tekst*, Katowice
- Wybór tekstów języka mówionego mieszkańców Krakowa*, 1979, red. B. Dunaj, Kraków